

Марина Турчин

УДК 17. 034

МОРАЛЬНА САМООЦІНКА ЯК ОСНОВА САМОСВІДОМОСТІ ТА САМОІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено системний аналіз моральної самооцінки особистості, її основних форм, рівнів та видів у структурі моральної самосвідомості. Окреслено історичний, філософський та психологічний підходи до вивчення цього феномену. Значна увага приділена проблемам внутрішнього світу людини, її духовному самовизначенню та самовдосконаленню.

Ключові слова: моральна самооцінка, моральна самосвідомість, самоідентичність, особистість, совість, сором.

Turchyn M. Moral self-esteem as basis of self-consciousness and self-identity of personality

The article represents the systematical analysis of moral self-esteem of personality, her basic forms, levels and kinds in the structure of moral self-consciousness. The main differences between consciousness and self-consciousness are described. If consciousness captures the knowledge of the value of the person's performance, the self-consciousness creates a mental image of the person about himself on the basis of the behavior of others. The historical, philosophical and psychological approaches in order to the study of self-esteem are described. Those basic functions of moral self-esteem as the cognitive, evaluative and regulative are investigated. Several forms of expression of moral self-esteem that differ in the level and depth of self-consciousness (shame, social stigma, pangs of conscience, remorse) are fixed. The value of shame as a form of moral condemnation rights, and the importance of conscience as one of the expressions of moral self-control person are revealed. Shame and conscience have a great positive significance: they help a person find moral identity that unites it with the society. Thus, it is proved that the moral self-esteem a person arises, when it has a system of moral feelings, when moral feelings accommodate not only a sense of shame and a remorse of conscience. Considerable attention is paid to the problems of the inner world of human, his spiritual self-determination and self-improvement.

Key words: moral self-esteem, moral self-consciousness, self-identity, personality, conscience, shame.

Турчин М. Нравственная самооценка как основа самосознания и самоидентичности личности

В статье осуществлен системный анализ моральной самооценки личности, ее основных форм, уровней и видов в структуре морального самосознания. Определены исторический, философский и психологический подходы к изучению этого феномена. Значительное внимание уделено проблемам внутреннего мира человека, его духовному самоопределению и самосовершенствованию.

Ключевые слова: нравственная самооценка, моральное самосознание, самоидентичность, личность, совесть, стыд.

Інтерес до "Я", до усвідомлення людиною того, ким вона є, довгий час перебував у компетенції філософії. Проте філософія розглядала проблему самосвідомості особистості переважно гносеологічно. У новоєвропейському раціоналізмі, зазначає український дослідник А. Лой, самосвідомість отримує прописку в гносеологічній і логіко-методологічній проблематиці. Самосвідомість постає істиною свідомості... Самосвідомість є особливим родом знання, яке вже "наявне" у знанні, а його існування виявляється елементарною дією пізнання. Самосвідомість розглядається як природна доля свідомості. Логіко-методологічним еквівалентом свідомості виступає рефлексія [3, с. 15].

Предметом психологічних концепцій проблема "Я", проблема самосвідомості стає тільки з другої половини ХІХ століття. Особливість психологічного аспекту дослідження проблеми самосвідомості полягала у розкритті специфіки самосвідомості як особливого процесу людської психіки, спрямованого на регулювання особистістю своїх дій на основі самопізнання. Самосвідомість має інтеграційну природу.

Існує відмінність між самосвідомістю і свідомістю. Якщо свідомість фіксує знання про цінність "Я" і його продуктивність, то самосвідомість створює психічний образ про саму себе на підставі поведінки інших людей, з якими вона вступає у спілкування. Залежно від спілкування з іншими людьми особа змінює свій образ або "бачення себе". У чому ми схильні вбачати основи діалогізму.

Саме на основі моральної самосвідомості формується певний загальний стандарт самооцінки, певна сукупність критеріїв власної життєвої реалізації в процесі розвитку свідомості.

Поряд зі свідомістю самосвідомість виступає у ній, так би мовити, центральним утворюючим. За допомогою почуття, вона робить можливими такі процеси в людині, як сприйняття, уява, мислення, пам'ять та ін. Усе це є необхідною умовою становлення цілісності особистості, формування її внутріш-

нього світу. У самосвідомості відображаються особливості відчуттів, психологічні настрої людини, її природні задатки та схильності, що робить особистість неповторною та унікальною.

Оскільки відчуття “Я” складає передумову самосвідомості, що замкнена сама у собі, співвідноситься тільки з собою, то досліджувати його можна одним єдиним способом – шляхом інтроспекції та рефлексії. Найважливішу роль у цьому аналізі відіграють почуття. Почуття – це самосвідомість, внутрішній досвід. Звідси випливає необхідність дослідження почуттів, окреме вивчення їх природи і функцій.

Категорії моральної самосвідомості відображають спрямованість морального сумління людини всередину самої себе. Вони розкривають рівень опанування цінностями морального життя людства та творення власної особи згідно з міркою людяності. До числа названих понять належать совість та сором. Кожне з них відображає унікальність розуміння людиною себе в сенсі суб’єкта моральності [5, с. 359], самоідентифікації себе як особистості.

Поняття “самооцінка” в загальнопсихологічному плані належить до суб’єкта, який наділений якістю самосвідомості. Можлива самооцінка в будь-якому плані: з боку різних суб’єктів (особи, соціальної групи, суспільства) і різного діяльного змісту (в політиці, економіці, праві, моралі, мистецтві, релігії). Визначення самооцінки в загальному плані може бути застосоване до конкретної сфери діяльності людини. Моральна самооцінка і є застосуванням загальної самооцінки до діяльності особи в системі етичних відносин. Моральна самооцінка – це форма вираження більш широкого поняття моральної самосвідомості, основними функціями якої є: пізнавальна, оціночна і регулятивна, кожна з яких заснована на прояві діяльності свідомості суб’єкта, а також усвідомлення ним етичних норм, цінностей, принципів, потреб та інтересів.

У словнику з етики моральна самооцінка визначається так: “Самооцінка – етична оцінка своїх власних вчинків, моральних якостей, переконань, мотивів; один з проявів етичної самосвідомості й совісті особи” [6, с. 293–294]. Совість – не лише форма моральної самооцінки, але й моральна самооцінка є однією з її форм, оскільки совість виконує і низку інших функцій, наприклад, функцію самоконтролю. У процесі самооцінки індивід судить про свій вчинок ніби з боку, на підставі вимог суспільства.

У великій радянській енциклопедії ми читаємо більш загальне психологічне визначення самооцінки: “Самооцінка – оцінка особою самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Належачи до сутності особи, самооцінка є найважливішим регулятором поведінки. Від самооцінки залежать стосунки людини з навколишніми, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Самооцінка пов’язана з рівнем домагань індивіда, тобто ступенем важкості досягнення мети, яку він ставить перед собою. Розбіжність між домаганнями людини і її реальними можливостями веде до неправильної самооцінки, унаслідок чого поведінка особи стає неадекватною (виникають емоційні зриви, підвищена тривожність і т. д.) Самооцінка впливає на об’єктивне вираження того, як особа оцінює можливості та результати діяльності інших людей” [1, с. 544].

Моральна самооцінка особи може бути адекватною і неадекватною. Адекватна вона тоді, коли відображає дійсну моральну сутність тієї особи, яку оцінює. Неадекватна моральна самооцінка може бути різною мірою завищеною або заниженою. У першому випадку переоцінюються свої етичні чесноти і недооцінюються недоліки, а в другому – відбувається перебільшення своїх недоліків і приниження достоїнств.

Розрізняють також істинну і помилкову моральні самооцінки. Істинна самооцінка виражає адекватність оцінки особою самої себе, а помилкова моральна самооцінка пов’язана як з неадекватною оцінкою особи навколишніми, так і з абсолютизацією або ігноруванням нею громадської думки. Така самооцінка стає наслідком і причиною спотвореного ставлення до інших.

Моральна самооцінка є формою моральної самосвідомості – усвідомлення себе як особистості і свого місця у суспільстві. Моральна самосвідомість є ширшим поняттям, ніж моральна самооцінка. Стосовно особи моральна самосвідомість заявляє про себе через такі етичні категорії як обов’язок, честь, гідність, сором, совість, відповідальність та ін. Моральна самосвідомість містить як емоційно-плотську, так і раціональну сторони цих явищ, що виявляють себе й етичними почуттями, і поняттями моралі.

Розрізняють позитивну і негативну з етичного погляду сторони моральної самооцінки. Позитивний бік визначають через зміст почуття власної гідності, через почуття морального задоволення, гордості та ін. Негативний бік моральної самооцінки має декілька форм вираження, що розрізняються за рівнем і глибиною самосвідомості: почуття сорому, суспільної ганьби, муки совісті, розкаяння й ін.

Моральна самооцінка людини на елементарному рівні повинна виражатись через такі моральні почуття, як сором і ганьба, які часто ототожнюються, хоча за змістом вони різні, але виступають як однопорядкові поняття морально негативного плану. Сором – це особиста самоосуджуюча форма моральної самооцінки, а ганьба – суспільна форма моральної самооцінки, але в обох випадках суб’єкт піддається критиці ззовні. Ганьба прямо протиставлена славі. Ганьба – це “ганебне, принизливе становище, зухвале презирство, безчестя” [2, с. 321]. Своєю провинною людиною може зганьбити не тільки себе, а й сім’ю, колектив, суспільство.

До складу поняття "моральна самооцінка" входить система форм, що виявляють різні боки моральної цінності особи, її етичні обов'язки та відповідальність перед суспільством. Усвідомлення обов'язку, як і совісті, в структурі моральної свідомості людини відіграє роль одного з основних морально-психологічних механізмів самоконтролю. До цього можна додати і роль честі, гідності особи, її моральної відповідальності. У системі морального самоконтролю совість є одним із виражень моральної самосвідомості та самопочуття людини, виступає способом моральної саморегуляції особи, етичним вартовим її поведінки.

Моральна самооцінка проявляє себе в процесі розвитку, як в історії суспільства, так і в ході індивідуального становлення індивіда. Спочатку моральна самооцінка виступає у вигляді синтезу позитивних і негативних емоцій та почуттів. На цьому етапі сором є однією з основних форм її вираження, разом зі страхом суспільної ганьби, ніяковінням, збентеженням та ін. На більш високому рівні розвитку провідна роль у моральній самооцінці переходить до совісті, розкаяння й інших форм.

Історично моральна самооцінка починає своє становлення з наявності вроджених негативних почуттів, насамперед емоції страху. Від страху за своє життя розвиток поступово йде до страху суспільного засудження, а потім від страху перед зовнішнім засудженням до страху внутрішнього самоосуду і, нарешті, до почуття розкаяння совісті.

На перших етапах історичного розвитку самооцінка є недиференційованою від колективної оцінки, оскільки в родовому суспільстві за наявності міфологічної свідомості у людей не було моральної, а тим паче й індивідуальної самооцінки. Першою формою самосвідомості була родова, не диференційована на форми свідомості самосвідомість.

На початковому етапі розвитку самооцінки основна роль належала заборонам (табу), які встановлювала колективна самосвідомість для регуляції взаємин чоловіків і жінок, дорослих і дітей, старших і молодших. У регуляції стосунків значна увага приділялась негативній, забороняючій стороні, через яку каралося будь-яке відхилення від сталих звичаїв, обрядів, традицій, що були першими нормативами поведінки.

Становлення совісті – це новий період у розвитку моральної самооцінки, коли вона сформувалася у своєму розвинутому вигляді. Для цього рівня моральності характерне виникнення в особи якостей особистості. Водночас з появою совісті ще глибше розвивається почуття самоосуду, але виникає і почуття морального задоволення, чистої совісті. Почуття сорому переростає у почуття розкаяння совісті, але це не означає, що ліквідується специфіка почуття сорому – на його основі виникає нова форма моральної самооцінки особи, яка і характеризує становлення особистості як такої. Історичний процес вдосконалення форм і рівнів моральної самооцінки не є завершеним, він постійно удосконалюється, і це відбуватиметься й надалі, що є одним із моментів морального прогресу в суспільстві.

Сором зовнішньо проявляє себе як емоція, але зміст його становить моральне почуття усвідомлення страху суспільної ганьби. Немає поняття "почуття совісті", а є поняття совісті, зміст якого виявляється у людини через почуття розкаяння совісті і морального задоволення.

Процес розвитку моральної самооцінки пов'язаний зі зміною причин виникнення почуттів сорому і розкаяння (мук) совісті: спочатку через безпосередню дію ззовні на людину (у почутті сорому), а потім через самосвідомість індивіда (в почутті розкаяння совісті). Для початкового рівня формування моральної самооцінки головним було звільнення від опіки колективної самооцінки і перехід до її індивідуальної форми. В соромі здійснюється також перехід від емоцій до морального почуття, від страху за своє життя до страху суспільної ганьби. Почуття сорому навіть у сучасних умовах часто виникає у людей разом із почуттями страху, збентеження і ніяковіння тощо.

Отже, історично першою виникає колективна самооцінка, в якій ще не було диференціювання форм свідомості, коли суб'єктом були рід і плем'я, а потім формується індивід з притаманними йому формами самооцінки, передусім моральної самооцінки на основі сорому, а потім на основі совісті. Відтак виділено три періоди в розвитку самооцінки: колективна недиференційована самооцінка, індивідуальна моральна самооцінка в початковому вигляді та зріла індивідуальна моральна самооцінка.

Процес розвитку моральної самооцінки має загальні риси як в історичному, так і в індивідуальному розвитку людини. Для початкового рівня становлення моральної самооцінки у дитини характерним моментом є наявність безпосередньо емоційного ставлення, пов'язаного з конкретно-образним мисленням. Тут ще відсутня самооцінка як така. Потім виникає самооцінка в початковій, недиференційованій формі. Для наступного етапу характерним є формування первинних моральних уявлень дитини під впливом батьків. У цей час формується первинна індивідуальна моральна самооцінка, що виражається у почутті сорому. Більшість дослідників пов'язують виникнення цього почуття у дитини із засвоєнням нею перших етичних норм. Почуття сорому спочатку не має статевого характеру, і своєї наготи дитина соромиться не відразу, а лише під впливом оціночних суджень дорослих. Муки совісті у дитини виникають пізніше за почуття сорому на основі розвитку її свідомості і мислення. Повною мірою виникнення совісті пов'язане з формуванням світогляду, наявністю системи моральних переконань.

Важливо помітити, що сором не є вродженою якістю у людини. Моральна самооцінка на початку життя дитини відсутня, і без впливу дорослих вона виникнути не може. Вона починає формуватися

тільки наприкінці переддошкільного віку (приблизно з трьох років). Про прояви совісті у дитини можна всерйоз говорити тільки в шкільному віці (з 6–7 років), коли у неї починає формуватися самосвідомість, коли вона опановує перші етичні уявлення і поняття, стає здатною застосовувати їх щодо самої себе.

Моральна самооцінка виникає тільки у людини і відсутня у вищих тварин. У дитини для сприйняття зовнішніх соціальних впливів вроджено існує певна анатомічна будова, фізіологічні механізми, рівень розвитку мозку, що забезпечує її здатність сприймати соціальні дії в потрібному напрямку. Відтак створюються всі умови для виникнення другої сигнальної системи, яка відсутня у тварин, але тільки на її основі виникає понятійне мислення і моральна самооцінка індивіда. Процес розвитку самооцінки йде від емоційно-плотської сфери дитини до понятійного мислення. Моральні почуття формуються на основі вроджених емоцій страху, гніву, симпатії та ін.

Виникнення почуття сорому означає початок формування індивідуальної моральної самооцінки. Почуття сорому заклало основу власне моральної регуляції взаємин між людьми і виділення індивідуальної самооцінки з колективної. Стародавність почуття сорому виражена у наявності фізіологічного боку: почервоніння шкіри і навіть зміни кров'яного тиску. Почуття сорому виражало низьку форму негативного, осуджуючого морального почуття, виникнення якого пов'язане з початком справді людських відносин у суспільстві. У жодної з тварин немає такого самоосуджуючого почуття, хоча є емоції страху, гніву та ін.

Отже, становлення почуття сорому стало першою ознакою якісної відмінності людини від тварини на тій підставі, що тварини не мають сорому. Усвідомлення людиною своєї відмінності від тварини пов'язане із здатністю соромитися своєї тварності. Феномен сорому свідчить, що людина бачить себе істотою вищою, ніж її суто природне, тілесно-матеріальне єство.

Почуття сорому розкрилося моральною цінністю не лише в тому, що воно сприяло витісненню тваринних інстинктів у глибини безсвідомого людської психіки. Воно сприяло становленню культури ставлення до тілесної природи людини. Інстинкт продовження роду зумовлює небайдужість до тіла як осередка життя і джерела його продовження. Завдяки свідомому регулюванню стосунків суто природна функція живого була піднята людством на вищий рівень моральної краси. Почуття кохання склалося як суто людська здатність поєднання духовних енергетик двох людських життів протилежної статі на творення нового життя. Енергія взаємного фізичного притягання поєднується з енергією духовної злагоди, що народжує ніжність, чистоту, щирість почуття. Взаємне проникнення енергетик зумовлює властиву лише закоханим повну гармонію почуттів. Двоє людей здатні почуватися як одна цілісна істота. Чистота стосунків надає їм вищої одухотвореної краси. Це природа, що стала духовною, духовність, що опредметнює себе як природність, тобто як ідеальне життя [5, с. 346].

Сором завжди є причинно обумовленим, і це не є вираженням ізольованого “Я”, а наслідком дії моральних відносин у суспільстві на особу, її моральну самооцінку. Він виражає інтереси не тільки суспільства, а й особи, оскільки захищає її від морального падіння. Це властиво всім поняттям моралі: обов'язку, честі, совісті та ін. Моральні почуття не виникають при здійсненні нейтрального вчинку, що не зачіпає інтереси особи або суспільства. Почуття сорому виникає при порушенні міри у взаєминах особи й суспільства. Для своєї реалізації етичні почуття вимагають або морально позитивної, або морально негативної оцінки. Сором, з одного боку, морально засуджуюче почуття, що виникає внаслідок здійснення особою аморального вчинку, а з іншого – стимулом, поштовхом розвитку морально-творчого потенціалу внутрішнього світу людини. Сором передусім є наслідком дії на людину того об'єктивного світу, в якому вона живе. Він наділений не тільки оцінюючим, а й нормативним характером. Нормативність сорому полягає у наявності наказу не здійснювати недозволеного. Сором у цьому сенсі є бар'єром, що припиняє дію почуття задоволення за наявності почуття провини. Сором заважає особі виконати негідний вчинок, адже це порушує вимоги суспільства. В цьому випадку моральна свідомість перемагає бажання за допомогою реакції, що виникає мимоволі і служить для захисту в індивіда особистісного начала [4, с. 16].

Сором безпосередньо пов'язаний не з об'єктивним моральним ідеалом, а з його перетворенням у свідомості суб'єкта на основі самосвідомості. Почуття сорому опосередковане особистою моральною свідомістю, яка переробляє для себе вимоги морального ідеалу. Специфіка сорому як моральної цінності полягає у тому, що він сам по собі не привносить морально цінного, а здійснює функцію захисту морально цінного. Сором – це емоційний вартовий переконань особи. Він не є приємним переживанням для особи, й особа в ньому не зацікавлена, проте головною його цінністю для суспільства є те, що він служить захистом для моральнісних взаємин від найрізноманітніших порушень. У початковій формі сорому на перший план виступає усвідомлення людиною свого громадянського обов'язку. Цінність сорому полягає у спрямованості цього явища проти егоїстичних проявів особи.

Специфіка сорому як етичного явища і поняття полягає у тому, що в ньому початкову і вирішальну роль відіграють раціональні моменти, які виявляються у здатності індивіда: розуміти суспільні вимоги; оцінювати свою поведінку в суспільстві у світлі цих вимог; здійснювати функцію захисту моральнісних вимог, установлених суспільством.

У наукових, художніх чи інших джерелах неодноразово зустрічаються відомості про те, що сором є результатом входження людини у світ культури, виконує функцію моральної самооцінки та самоконтролю особи, є регулятором моральної поведінки тощо. Справді, у внутрішньому світі людини почуття сорому займає важливе місце. Коли воно виникло?

Удосконалюючи культуру ставлення до себе як носія фізичної життєвості, людство вчилася осягати поняттям "сором" також інші сфери життя. Воно дійшло розуміння, що соромно бути байдужим до світу і до себе самого, адже за байдужістю криється відсутність людської гідності та усвідомлення особливого призначення людини в бутті. Соромно бути нечесним, підступним, зрадливим, адже своїми якостями їх носій соромить увесь людський рід. Зрештою, можна зауважити, що будь-які прояви людини, що принижують моральну сутність її природи, осягаються поняттям "сором".

Поняття "совість" відображає самооцінку суб'єктом моральної цінності власних намірів та дій, а отже, і цінності власної особи. Відтак совість – це основа самоідентифікації. Недаремно Е. Фромм вважав: "істинна совість є невід'ємною рисою повноцінно розвинутої особистості: керуючись вимогами свого сумління, така особа утверджує себе" [7, с. 121].

Сором та совість мають важливе позитивне значення. Вони сприяють розвитку почуття приналежності до соціуму, автономії та самостійності. Поміркований сором допомагає особі зрозуміти те, що вона просто людина, а не Бог і не диявол. Совість сприяє процесові репарації (виправлення) моральної поведінки й ініціативі. Сором і совість, будучи відповідними й помірними, допомагають індивіду віднайти моральну ідентичність, яка поєднує його з суспільством.

Хибною є думка, що сором і муки совість – це почуття слабких. Навпаки, це почуття морально здорових людей. Ними повинна бути наділена кожна особистість. Якщо вони надмірні, вони паралізують і пригнічують особу, якщо помірні – стають внутрішніми орієнтирами у взаєминах з людьми. Не варто ними нехтувати, інакше людина не здатна буде жити у суспільстві собі подібних.

Отже, моральна самооцінка у людини виникає тоді, коли у ній діє система моральних почуттів, коли вона володіє здатністю формувати етичні уявлення і поняття, коли моральні почуття вміщують не тільки почуття сорому, а й розкаяння совісті. Процес розвитку моральної самооцінки відбувається на основі суперечності, що виникає в "Я" особистості між вже наявними в її пам'яті етичними стереотипами, сприйнятими моральними вимогами суспільства і конкретними вчинками особистості. Ця суперечність між пам'яттю і волею фіксується почуттями, які показують, у якому напрямі йде відхід від належного або відповідність з ним. З огляду на гносеологічний аналіз моральної самооцінки, джерелом виникнення етичних почуттів людини сорому і розкаяння совісті є суперечності між її моральними переконаннями та проявами егоїзму і вседозволеності.

Література:

1. Большая советская энциклопедия: в 30 т. – 3-е изд. – М., 1975. – Т. 22. – 1975. – 627 с.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 12 т. / В. Даль. – М. : Мир Книги, 2003. – Т. 10. – Сап.-Тех. – 2003. – 400 с.
3. Лой А. Н. Сознание как предмет теории познания / А. Н. Лой. – К., 1988. – 247 с.
4. Матюшин Г. Г. Стыд и совесть как формы моральной самооценки / Г. Г. Матюшин. – М. : Изд-во МГОПУ, НОУ, 1998. – 324 с.
5. Мовчан В. С. Історія і теорія етики. Курс лекцій: навч. посібник / В. С. Мовчан. – 2-ге доповнене вид. – Дрогобич : Коло, 2005. – 488 с.
6. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1981. – 430 с.
7. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Э. Фромм. – Мн. : ООО Попурри, 1998. – 672 с.

Рецензент – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Ю. В. Павлов**